Upp till analys!
Partikeln *upp* i det fysiska rummet

Elzbieta Strzelecka

Partikeln *upp* kan förekomma både som riktningsadverb och som verbpartikel. Riktningsadverbet har framför allt konkret eller något försvagad rumsbetydelse medan verbpartikeln *upp,* som förbinds med ett stort antal olika verb, uppvisar en hel rad olika betydelser. Den påstås ofta ha mist mycket (eller allt) av sin påtagliga spatiala betydelse och sjunkit ned (eller upphöjts?) till en morfologisk aspektmarkör (*brinna upp*) eller fått en specifik, oförklarlig betydelse (*skära upp,* 'skära i skivor').

Sedan Noreen (1904) har man tillskrivit verbpartiklarna en perfektiv betydelse (fullbordan av en handling) och transitiverande funktion.[1] Ett imperfektivt och intransitivt verb som t ex *arbeta* blir genom tillägg av en partikel perfektivt och ofta dessutom transitivt som t. ex. i meningen *Fingrarna arbetade upp löddder från tvålen och gned det runt ansiktet.* De flesta verben är i svenskan neutrala i fråga om aktionsart (avgränsad eller oavgränsad), partikelverb är det så gott som aldrig. De flesta partikelverben får jämfört med simplexverben en klart avgränsad aktionsart, men frågan varför vissa verb perfektiveras med hjälp av *upp* och andra med t ex *fram* eller *ut* (*brinna upp, trolla fram, torka ut*) har aldrig varit föremål för någon mer omfattande undersökning. Syftet med denna lilla artikel är att genom en semantisk analys av partikelverbet *upp* i det fysiska rummets domän försöka visa var och hur man ska leta efter svaret.

I tidigare forskning har man oftast betraktat de enskilda betydelserna som partiklar uppvisar som orelaterade, dvs. homonyma (Sigurd 1981:4). I sin analys av partikelverben med *upp* skriver Wellander (1964:230) att "[s] läktskapen mellan den skilda grupperna är i många fall påtaglig, i andra fall avlägsen och oklar, i många fall helt obefintlig".

Min hypotes är att man kan påvisa, om inte nära släktskap, så åtminstone en stor likhet (*familjelikhet*) mellan de olika grupperna och dessutom se ett koherent system av de ibland till synes helt motsatta betydelserna. Få partikelkonstruktioner kan betraktas som omotiverade eller tillfälliga, dvs. de flesta kan

[1] Det finns dock perfektiva och transitiva verb som ändå förbinds eller kanske t o m kräver en extra förstärkning i form av en partikel (*skrämma upp, plocka upp*) liksom det finns ett fåtal partiklar som imperfektiverar och intransitiverar de verb de förbinds med (*se på*). Vissa partiklar tillför verbfrasen en helt annan betydelse än enbart den "rent" perfektiva (*låsa upp, läsa upp*) och det finns också konstruktioner som helt saknar något motsvarande simplexverb (*piffa upp, fräscha upp*).

förklaras med hjälp av metaforer, metaforiska utvidgningar, metonymier eller transformationer.

Även förut har man sökt förklaringar till partiklarnas försvagade eller obefintliga rumsbetydelse i deras konkreta användningar, så dessa tankegångar är ingalunda nya.[2] Skillnaden är att jag försöker se det i ett större perspektiv än hittills.

Den teoretiska basen

Den kognitiva semantiken, enligt vilken vårt tänkande är nära kopplat till den fysiska verkligheten och helt beroende av människans biologiska liv, är den teoretiska basen för min analys. I en kognitiv betydelseanalys utgår man ifrån människans perception- och kognitionsförmåga och söker där finna förklaringar till såväl de regelbundna och produktiva som de stundom ”udda” eller lexikaliserade konstruktionerna. Man sätter inga råmärken mellan lexikal och encyklopedisk kunskap eller mellan semantik och pragmatik (jfr *trycka upp hissen, trycka upp bilen*). Språkliga kategorier skiljer sig enligt kognitivisterna inte från andra kognitiva kategorier, de är ”luddiga”, dvs. de saknar skarpa gränser och kan ej definieras med hjälp av tillräckliga eller nödvändiga villkor. De är till sin natur radiala (med en prototyp i centrum) eller har nätverkskaraktär och hålls ihop genom familjelikhet (alla medlemmar i en kategori har inte samma drag utan delar en uppsättning olika drag; de delar inte alla utan bara vissa egenskaper). Polysemin är enligt den kognitiva semantiken sällan arbiträr eller omotiverad och homonymi är ytterst sällsynt. Vårt begreppssystem har liksom vårt språk sin yttersta grund i våra sinnesförnimmelser och det är metaforiskt till sin natur (Lakoff & Johnson 1980, Johnson 1987, Lakoff 1987). Den spatiala domänen är primär och från den överför vi vår kunskap till andra domäner – den psykiska eller den sociala. Vår värld får sin struktur genom återkommande mönster, s.k. bild- eller föreställningsscheman. De vanligaste schemana är t.ex. VÄG, VERTIKALITET (UPP-NER), BEHÅLLARE (IN-UT), BALANS, SKALA, BLOCKERING, NÄRHET-AVSTÅND, CENTRUM-PERIFERI, HELHET-DEL (Johnson 1987:126). Samma mönster som strukturerar vår fysiska verklighet överför vi sedan till mer abstrakta förhållanden. Med hjälp av de s.k. orienterande metaforerna, vilka har sitt ursprung i den rumsliga orienteringen, ordnar vi många abstrakta begrepp (Lakoff & Johnson 1980:14). Vissa metaforer (MER ÄR UPP) baseras på våra direkta fysiska erfarenheter, andra (HÄLSA ÄR UPP, SJUKDOM ÄR NER) samvarierar med människans beteendemönster: den sjuke och ledsne ligger helst ned (*är nere*) medan den glade och friske står upp och sträcker på sig (*är uppe*). Dock har inte alla metaforer en erfarenhetsmässig grund, många är språkspecifika eller kulturbundna, men det metaforiska systemet i en given språkgemenskap eller kultur är alltid koherent (Lakoff & Johnson 1980:87).

[2] Se t ex beskrivningen av *skrämma upp* hos Wellander (1964: 209).

Metod och material

Vid analysen av *upp* utgår jag ifrån dess konkreta, rumsliga betydelse och utifrån ikoniska scheman som illustrerar vissa användningar av *upp* visar jag att valet av partikel ofta är starkt förankrat i perceptionen. Denna analys kommer sedan att utgöra basen för en beskrivning av *upp* i den mentala domänen. Förbindelselänken mellan domänerna blir antagligen de olika orienterande metaforerna.

Jag använder mig i det följande av den kognitiva semantikens vedertagna termer: trajektor och landmärke. Trajektor är den entitet som lokaliseras, i fallet *upp* 'det som rör sig', och landmärke är referenspunkten, bakgrunden för trajektorn. I t ex *Fänriken förde upp tubkikaren till ögonen* är *kikaren* trajektorn för partikeln och *ögonen* dess landmärke. Båda är här uttryckta explicit, men det är inte ovanligt att antingen trajektorn eller landmärket, eller båda, är implicita och kan identifieras först efter en djupare analys av närkontexten. Det är inte heller ovanligt att det som på ytan framstår som trajektor (t ex det syntaktiska objektet) bara är dess metonymiska representant. Ett exempel: man kan *packa upp kläderna ur väskan* eller *packa upp väskan*. Båda fraserna har samma trajektor, men i det senare fallet är denna signalerad sublexikalt genom metonymen BEHÅLLAREN FÖR INNEHÅLLET. Det som ofta beskrivits som objektväxling kan lika gärna betraktas som metonymi.

Trajektorns fysiska egenskaper såsom storlek, form eller konsistens är i de typiskt rumsliga kontexterna konstant, men så behöver inte vara fallet. Det händer att trajektorn byter skepnad och då utgör den ett eget landmärke. Då man *drar upp rullgardinen* rör den sig längs den vertikala axeln och skillnaden i dess position före och efter handlingen konceptualiseras som en väg mellan dessa två lägen. Den här typen av konstruktion kallas enligt gängse bruk reflexiv (Lindner 1980:144, Lakoff 1987:430).

Både trajektor och landmärke kan också vara icke-fysiska entiteter, dvs. sakna massa. I *Vemdal tittade inte upp* är det den immateriella blicken som rör sig i det fysiska rummet och i *Agassi skruvade upp ett högt tempo* det likaså immateriella tempot i det mentala rummet.

Min analys utgår från distinktionen rumslig–icke-rumslig och konkret–icke konkret. Gränsen mellan den fysiska och den icke-fysiska domänen är inte skarp, jag har dock vissa riktmärken att hålla mig till. Spatial, konkret betydelse tillskrivs i det följande den verbpartikel vars landmärke eller trajektor representerar första ordningens entitet, dvs. har sin referens i det fysiska rummet. Är trajektorn eller landmärket andra eller tredje ordningens entitet (det som snarare äger rum än existerar resp. det som är utanför rum och tid) tillhör uttrycket en icke-spatial domän, dvs. en mental domän (Lyons 1977:442–446). Ett och samma partikelverb kan givetvis – beroende på kontexten – tillhöra olika domäner. Partikelverbet *dra upp* har, som de flesta i mitt material, både konkret och abstrakt betydelse. Man kan dra upp såväl *en revolver ur fickan* och *kjolen över knäna*, som *volymen på radion* och *de praktiska linjerna för högskattepolitik.*

Materialet till analysen har jag hämtat från Stockholm Umeå Corpus (SUC) som omfattar en miljon ord ur diverse genrer. Partikeln *upp* förekommer där 1836 gånger, varav 1406 belägg, dvs. drygt 75 % av alla förekomster, är taggade som verbpartikel. Då man lemmatiserar alla fraser med verbpartikel får man drygt 240 olika partikelverb varav ett tiotal är helt lexikaliserade och resten mer eller mindre semantisk regelbundna. Jag har sållat bort alla konstruktioner där verbpartikelns trajektor eller landmärke är andra eller tredje ordningens entitet och fått fram knappt 200 olika partikelverb. Rörelseverb bildar drygt 70 lexem med *upp* och den resterande delen utgörs av simplexverb som betecknar fysisk hantering, påverkan, vidröring eller fysiska fenomen. Materialet är mycket svåröverskådligt; många partikelverb är polysema och man kan lätt förlora sig i detaljer. Jag koncentrerar mig på dynamiska partikelverb, dvs. sådana som betecknar en rörelse, något slags aktivitet eller förändring.[3]

Jag har inte behandlat materialet kvantitativt utan betraktat det framför allt som en exempelkälla. Den presenterade analysen utgör ingen systematisk genomgång av materialet utan snarare förarbete till en mer ingående studie. Exempelmeningarna från SUC är i flertalet fall kraftigt förkortade och/eller omformulerade.

Den vertikala axeln

Människan har en mycket klar mental föreställning om vertikalitet. Vårt begrepp om denna orientering har sin grund i vår kanoniska upprätta ställning – med fötterna på jorden. Gravitationen har fysiologiska inverkningar på människan under hela livet och man blir väldigt tidigt varse jordens dragningskraft. Tyngdkraften påverkar orienterings- och balanssinnet, kroppsställningen, organens uppbyggnad och fysiologi. Naturligtvis sätter den också sina spår i den världsbild som varje språk återspeglar. I svenskan tycks den vertikala orienteringen vara mycket viktig vid strukturering av såväl det fysiska som det mentala rummet.

Med den vertikala axeln avses här den axel som är parallell med tyngdkraften. Vid en rörelse uppåt rör sig trajektorn längs denna axel bort från jordens hypotetiska centrum så att avståndet från detta ökar. Vid rörelsen neråt förhåller det sig precis tvärtom. Jag utgår ifrån att denna axel har en positiv och en negativ pol. Den positiva polen (upp) ligger på större avstånd från jorden hypotetiska centrum än den negativa (ner). Termerna *positiv* resp. *negativ* anknyter till de positiva resp negativa värden som man associerar med *upp* resp. *ner*. Att så är

[3] Detta innebär att jag här inte ägnar något intresse åt de mycket få partikelverb som beskriver tillstånd, som t ex *sticka upp* i *pennhållaren stack upp ur bröstfickan.* Sådana konstruktioner bör rimligtvis analyseras tillsammans med adverbet *upp*, som förekommer i ett flertal konstruktioner där enbart riktning (och ingen rörelse) föreligger (*längst upp på sidan, peka upp i luften, ligga och stirra upp i taket*).

fallet är ingen tillfällighet, vårt värderingssystem har en stark förankring såväl i perception som kognition och har alltså sin yttersta grund i vår biologiska erfarenhet (Krzeszowski 1990:140, 1993:321).

Den positiva polen på den vertikala axeln utgör landmärket för partikeln *upp*. Var denna pol ligger är omöjligt att säga något generellt om i och med att det till största delen är beroende av talarens perspektiv. Det är dock inte talaren som är den yttersta referenspunkten utan jorden. Partikeln *upp* i sin prototypiska användning är med andra ord inte egocentrisk (deiktisk) utan geocentrisk.

Svenskan förfogar över en hel serie geocentriska partiklar som är relaterade till den vertikala axeln – det finns såväl lokativa partiklar (*uppe, nere, under, ovanför, över*) som deras lativa motsvarigheter för mål (*upp, ner*) källa (*uppifrån, nerifrån, underifrån*) eller väg (*uppför, nerför*). Den utan tvekan vanligaste målpartikeln är *upp* som brukar hamna bland de 50-70 mest frekventa orden (Allén 1972, DN 87, Press 95)[4].

De geocentriska partiklarna dyker dock inte alltid upp så fort en rörelse sker längs den vertikala axeln, även om så oftast är fallet (*Han lyfte sin väska och klev på bussen*). Partiklarna från *upp*/*ner*-familjen använder man i kontexter där vägen som trajektorn tillryggalägger, oberoende om den är verklig eller virtuell, är percipierbar och framför allt relevant. Det verkar som om trajektorns väg längs den vertikala axeln måste stå i en viss proportion till dess storlek. Alltför små skillnader i storlek (i höjdled) mellan en konkret trajektor (första ordningens entitet) och dess väg verkar inte aktualisera den vertikala axeln. Då man kliver på ett föremål som så gott som saknar en vertikal utsträckning, dvs. är platt eller lågt, uppfattar man nivåskillnaden som så pass liten att den är försumbar – då är det tydligen andra egenskaper i relationen som är viktigare, t.ex. kontakt. Man kan *gå upp på en stege* men knappast *gå upp på en tröskel, gå upp på en matta*.[5]

Vilken nivåskillnad som är tillräcklig eller nödvändig för att utlösa användningen av *upp*/*ner* är naturligtvis omöjligt att fastställa; den är – som mycket annat – alltid relativ. I vissa sammanhang kan centimetrar eller t o m millimetrar (ögonrörelser) vara av betydelse som i *Lena tittade upp från TV:n*. Vid ändrat perspektiv, t ex vid en mindre trajektor, rubbas naturligtvis också de ”normala” proportionerna och de föremål som annars inte brukar vara landmärken för *upp* kan bli det, som i *Han kröp upp på madrassen* eller *När hon visslar ” In my solitude” måste jag lämna allt jag har för mig och gå rakt fram till henne och hoppa upp i knäet* (berättat av en katt).

Då väl villkoret på storleksförhållandet mellan trajektorn och dess väg är uppfyllt tycks den vertikala axeln så gott som alltid manifesteras öppet. I kontexter där exempelvis ett IN-UT-föreställningsschema skulle kunna ligga till grund för strukturering av den referentiella situationen tycker jag tydligt se mig UPP-NER-schemats dominans (jfr not 8).

[4] Frekvensuppgifterna är hämtade från Språkbanken (http://spraakbanken.gu.se)
[5] Kanske möjligt då mattan är ihoprullad och har en höjd.

Det vertikala *upp*

I förbindelse med simplexverb från det fysiska rummets domän är två betydelser hos verbpartikeln *upp* mycket tydliga: dels den klart rumsliga riktningen ”uppåt”, dels betydelsen ’öppna’.

Rumsbetydelsen illustreras nedan med hjälp av två bildscheman: det ena för trajektorn skild från landmärket och det andra för reflexiva konstruktioner. Dessa scheman är inte rika på detaljer och kan snarast ses som två representanter för ett antal mer detaljerade scheman.[6] Förhållandet mellan trajektorns utgångs- och slutläge är relevant för deras utformning, det spelar däremot ingen roll hur själva rörelsen går till, dvs. huruvida den är rak, sned eller krokig. Satserna *En ny satellit skjuts upp 1994* resp. *Hon får bära upp säcken fyra trappsteg* illustreras sålunda av ett och samma schema.[7]

Schemat för det prototypiska *upp* presenteras i Figur 1. Landmärket för *upp* (LM) är markerat som ett halvgrått område kring den positiva polen på den vertikala axeln (den lodrätta pilen) och trajektor (TR) som en klart avgränsad fyrsiding. Den horisontella pilen markerar tid. Inga sekundära landmärken (t ex rörelsens källa eller väg) är markerade.

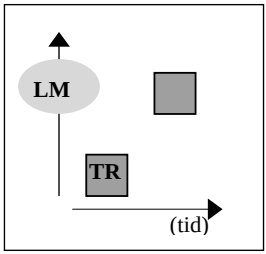

1. *Tomma skal spolas ofta upp på stränderna.*
2. *Tror du att han kan klättra upp?*
3. *Titta en så stor mask han får upp!*
4. *Hästen började backa upp ur vattnet.*
5. *Jag har klättrat upp utefter gasledningen.*

Figur 1. Bildschema för *upp.* Trajektor med konstanta egenskaper.

Landmärket för det icke-reflexiva *upp* är oftast implicit (ex. 2–5) och dess gebit, dvs. det rumsavsnitt det utstakar (punkt, yta, volym), ospecificerat: *klättra upp* i ex. 2 kan stå för *klättra upp till skorstenen, klättra upp på taket* eller *klättra upp i trädet*. Oftast är det en efterföljande prepositionsfras som benämner landmärket och specificerar gebitet som trajektorn äntrar, i ex. 1 är *stranden* landmärket och strandens yta (manifesterad genom *på*) dess gebit. Det är viktigt att här

[6] I en riktigt djuplodande undersökning utgår man helst från detaljrika scheman. Deras antal och konkretionsgrad beror helt på hur finmaskigt analysnät man vill bygga.

[7] Det behöver dock inte vara fallet. Vid beskrivningen av engelskans *up* har Boers separata scheman för en rak och sned rörelse uppåt/nedåt (Boers 1996:137 f). Detta är egentligen en konsekvens av att man i beskrivningar av engelskans *up* utgår ifrån att det är den vertikala axeln (och inte en av dess poler) som är landmärket för *up* (Lindner 1981:112). Detta anser jag inte riktigt hålla för svenskan som har skilda uttryck för plats (*uppe*), mål (*upp*), väg (*uppför*) och källa (*uppifrån*).

skilja mellan det primära landmärket för partikeln, dvs. rörelsens mål (i och med att *upp* förutsätter både rörelse och riktning) och sekundära landmärken för rörelsens källa (utgångspunkt) eller väg. I ex. 4 och 5 är det primära landmärket implicit och de sekundära landmärkena för rörelsens utgångspunkt (ex 4) resp. dess väg (ex. 5) explicita. Jag koncentrerar mig i det följande uteslutande på det primära landmärket.

I princip kan vilket objekt som helst ”placeras” på den vertikala axeln och tjänstgöra som explicit landmärke för *upp*. För analysen av själva verbpartikeln spelar det egentligen ingen större roll hur det explicita landmärket är beskaffat, däremot är det av yttersta vikt vid analysen av hela verbfrasen. Jag går dock här inte in på de för övrigt mycket intressanta men intrikata förhållanden som råder mellan rumsprepositioner och partikelverb utan nämner bara en påfallande egenhet som svenskan uppvisar, nämligen den att rörelsen längs den vertikala axeln signaleras även vid rörelse från och till landmärken av behållarkaraktär.[8] Det finns inte så många naturliga klart avgränsade ”behållare” öppna nedtill (luft eller rymd är oavgränsade och lyder egna lagar) som skulle kunna fungera som landmärke för *upp*, men ett par exempel där *in* rent teoretiskt vore tänkbart kan anföras: *Plåten suger inte upp överskottsfukt som papper gör, Han snortar sedan hårt upp alltihop* [knark] eller *Han kunde ta alla avföringsmedel av bulktyp och köra upp i sin egen häck om han ville.*

En helt annan typ av landmärke möter man i konstruktioner där trajektorn ändrar sin form, dvs. då delar av trajektorn fungerar både som trajektor och landmärke till andra delar. Här har man inte en lika tydlig eller direkt observerbar rörelse uppåt som vid en icke-reflexiv trajektor utan trajektorn uppträder i två olika former. Skillnaden mellan dessa kan uppfattas som en rörelse längs den vertikala axeln även då tiden som förflyter mellan de båda lägena är mycket lång.

Bildschemat för det reflexiva *upp* presenteras i Figur 2. Endast konstruktioner med trajektor som ökar i volym illustreras.

[8] Då en rörelse sker i förhållande till exempelvis en behållare (som sådana konceptualiseras t ex boxar, hus, vissa möbler) signaleras detta i svenskan oftast med hjälp av partiklarna *in* och *ut* (*in i rummet, ut ur rummet*). Detta stämmer så länge rörelsen inte är vertikal – man *kliver* inte *ut* utan *upp ur tunnan* då den inte är omkullvält och man *tar* hellre *upp sin plånbok ur väskan* än *ut ur väskan.* Först då man jämför partikelverb med olika perspektiva partiklar med varandra upptäcker man att den vertikala axeln dominerar och antagligen begränsar användningen av *in* och *ut* till den horisontella axeln.

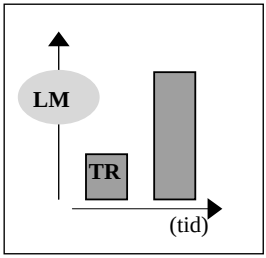

6. *Brödet kommer att jäsa upp lite över kanterna.*
7. *Ett gult sken flammade upp och gick över till vitt.*
8. *Kafé ägaren hällde upp en whisky.*
9. *Tistlar skjuter upp mellan järnvägsspåren*
10. *Jag växte upp långt inne i land.*

Figur 2. Bildschema för reflexivt *upp*. Trajektor byter form.

Trajektorn i reflexiva konstruktioner är så gott som alltid uttryckt explicit och den utgörs oftast av ett ganska homogent objekt – ibland saknar den överhuvudtaget volym i utgångsläget (ex. 8 och 9). I de flesta konstruktioner sammanhänger den virtuella rörelsen med volymökning, men så behöver inte vara fallet. Att trajektorn är större än i utgångsläget följer ganska naturligt av att den då når högre upp på den vertikala axeln. En säck med tio kilo potatis är betydligt högre än en säck med bara två kilo. Metaforen MERA ÄR UPP, en av de vanligaste i svenskan, har sin rent fysiska bas i denna ganska triviala iakttagelse. Dock behöver man kanske inte åberopa denna metafor för att förklara användningen av *upp* i ett par andra reflexiva förbindelser.

Då många trajektorer förs samman blir också deras sammanlagda volym större än delarnas, vilket kanske motiverar användningen av *upp* i *lägga upp* (*ett förråd av grenar och kvistar*), *stapla upp* eller *samla upp*.

Då en kompakt trajektor (ett träd eller en korv) delas upptar dess delar vanligtvis också mera plats än den intakta trajektorn gör.[9] Det är frestande att i detta se den till synes helt omotiverade betydelsen 'i delar' som förekommer i *hugga upp björken, såga upp trästammen* eller *skära upp skinkan.* En upphuggen björk har liksom uppvispad grädde eller en uppblåst ballong större volym än en fälld björk, vanlig grädde resp. en ouppblåst ballong. Det är alltså kanske inget annat än en synvilla som ligger bakom betydelsen 'i delar' i sådana konstruktioner.[10]

[9] Observera att då en icke-kompakt trajektor (ett hus, ett skåp, en bil) delas blir den mindre till volymen, vilket för tankarna snarare till *ned* än *upp* (*montera ned, riva ned ett hus*).

[10] En alternativ förklaring till den här konstruktionstypen borde man söka i den mentala domänen där betydelsen ' tillgänglig' (utvidgning av betydelsen 'öppet') tycks gruppera många partikelverb.

Det finns ett par andra reflexiva konstruktioner som inte förutsätter en volymökning: en trajektor som sitter fast upptill (vilket i och för sig är ganska ovanligt) kan ”krympa upp” (*kavla upp ärmarna, sy upp klänningen, dra upp kjolen, binda upp hakan*) och en trajektor som kan rotera runt någon av sina egna axlar kan byta sin orientering – från vågrätt till lodrätt eller tvärtom (*fälla upp rockkragen, vrida upp underarmen mor ryggen, vända upp jorden med en plog*). Vid en roterande trajektor sammanfaller i många fall den vertikala betydelsen hos partikeln med betydelsen ’öppna’ (*fälla upp luckan på bilen, fälla upp paraplyt, vika upp locket,* kanske t.o.m. *få upp ögonen*).

Det icke-vertikala *upp*

Verbpartikeln *upp* kan också syfta på en horisontell rörelse och betyda ungefär ’närmande till landmärket’. Då är det dock inte vilket landmärke som helst – antingen är det talaren som anlägger sitt perspektiv eller något annat objekt som står högt i värde i talarens värderingsskala (Ekberg 1997:75f). Det kan också vara ’norr’ (’uppe på kartan’). Bakom själva valet av landmärke ligger alltså ofta något slags egocentrisk JAG-FÖRST-orientering eller någon metafor, t ex MAKT ÄR UPP resp. NORR ÄR UPP. Då *en vaktmästare går upp till direktörn* behöver det inte betyda att han förflyttar sig uppåt i den fysiska rummet, då däremot *direktörn går upp till vaktmästaren* kan man inte tolka det på annat sätt än att han rör sig längs den vertikala axeln. I *Anders Jonsson svängde upp med sin häst tätt bakom blackfoten för att göra rangordningen klar* uttrycks detta explicit. Då man utgår från sin egen (talarens) position är det som är närmare lika med ’uppe’ och det som är längre bort lika med 'nere'. Då man *kör upp på gården* behöver det alltså inte betyda att gården ligger högre än omgivningen och man kan *hinna upp någon* eller *gå upp bredvid någon* bara genom att förflytta sig på ett horisontellt plan. Sådana konstruktioner är mycket intressanta genom att ligga i gränsområdet mellan den fysiska och den mentala domänen. De har utförligt beskrivits av Ekberg (1997) som tolkar dem bl a med hjälp av transformation (rotation) av den vertikala axeln.

Rotation (eller tippande) av den vertikala axeln passar – anser jag – synnerligen bra som förklaring till en annan mycket vanlig betydelse som *upp* uppvisar i det fysiska rummet, nämligen ’öppna’. Som jag redan antytt sammanfaller vid en viss typ av trajektor betydelsen ’uppåt’ med ’öppna’. Att denna betydelse sedan överförs till liknande rörelser längs den icke-vertikala axeln är knappast märkvärdigt. Det finns för övrigt ett klart etymologiskt samband mellan *upp* och *öppen,* som egentligen betyder ’vänd uppåt’ (Hellquist 1966).

Objekt som dörrar, portar eller lock aktualiserar nästan alltid betydelsen ’öppna’ (*bryta upp dörren, knuffa upp porten, bända upp locket*). Simplexverbet beskriver då endast sättet på vilket aktionen försiggår – *låsa upp dörren* kan enklast parafraseras med ’öppna genom att låsa’. Genom metonymi, t ex synekdoke (DEL FÖR HELHET eller HELHET FÖR DEL) kan partikelverbet få ännu större

extension – man kan *slå upp* inte bara *en bok* utan också *ett ord i boken* och man kan *knäppa upp* inte bara *en blus* utan också *en knapp*.

Betydelsen ’öppna’ är hos *upp* så pass etablerad att trajektorn för vissa partikelverb med *upp* utgörs av eller konceptualiseras som ett hölje. Genom att höljet öppnas blottas det gömda innehållet vilket kanske förklarar användningen av *upp* i följande exempel: *molntäcket spricker upp och solen kommer fram, sår rivs upp, isen går upp* (dock ej **koppen spricker upp, *biljetter rivs upp, *tallriken går upp).*

Slutord

Antagandet att det inte är den objektiva verkligheten utan den av oss uppfattade verkligheten som lämnar spår i vårt språk ligger till grund för min analysmodell för verbpartiklar. Jag har undersökt endast en partikel i dess mest primära domän – den fysiska, och även om det är för tidigt att utvärdera hela modellen, har den visat sig vara ett bra verktyg för studiet av verbpartikeln *upp* i det fysiska rummets domän. Med hjälp av denna modell har jag försökt knyta ihop partikelns "konkreta" betydelser: ’från en lägre nivå till en högre’, ’i delar’, ’till ett öppet läge’, ’till ett centralt läge’. Det är inte en gemensam nämnare jag har varit ute efter utan trådar som länkar ihop det nätverk av betydelser som verbpartikeln *upp* uppvisar. Vissa trådar hänger fortfarande lösa och det behövs en systematisk genomgång av partikelverb i den mentala domänen för att knyta ihop dem och då förhoppningsvis upptäcka det underliggande mönstret, dvs. förstå de mekanismer som styr valet av partikeln.

Litteratur

Allén, Sture, 1972: Tiotusen i topp. Ordfrekvenser i tidningstext. Stockholm.

Boers, Frank, 1996: Spatial Prepositions and Metaphor. A Cognitive Semantic Journey along the UP-DOWN and the FRONT-BACK Dimensions. Tübingen.

Ekberg, Lena, 1997: The Mental Manipulation of the Vertical Axis: How to go from ”up” to ”out”, or from ”above” to ”behind”. I: Lexical and Syntactical Constructions and the Construction of Meaning. Red. av Verspoor, M. Lee K. D., Sweetser. E. Amsterdam/Philadephia. S. 69–87.

Hellquist, Elof, 1966: Svensk etymologisk ordbok. Lund.

Johnson, Mark, 1987: The Body in the Mind: The Bodily Basis of Reason and Imagination. Chicago/London.

Krzeszowski, Krzysztof, P., 1990: The axiological aspect of idealized cognitive models. I: Meaning and lexicography. Red. av Tomaszczyk J. Lewandowska-Tomaszczyk, B. Amsterdam. S. 135–165.

Krzeszowski, Krzysztof, P. 1993: The axiological parameter in preconceptional image schemata. I: Conceptualizations and Mental processing in Language. Red. av Geiger, R. A., Rudzka-Ostyn, B. (Cognitive linguisitc Research 3) Berlin/New York S. 307–329.

Lakoff, George & Johnson, Mark, 1980: Metaphors We Live By. Chicago/London.

Lakoff, George, 1987: Women, fire och dangerous things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago/London.
Lindner, Susan Jean, 1983: A Lexico-Semantic Analysis of English Verb-Particle Constructions with OUT and UP. Ph.D. dissertation. Reprinted. Bloomington.
Lyons, John, 1977: Semantics 2. Cambridge.
Noreen, Adolf, 1904: Vårt språk V: Betydelselära. Lund.
Sigurd, Bengt, 1981: Varför ett hus kan brinna både upp och ner. Språkvård 1981:3. S. 1-8.
Wellander, Erik, 1964: Aktionsart och aspekt. Anteckningar till föredrag i ”Samfundet för nordisk språkforskning” 7.12.1964. I: Nysvenska studier 44. S. 184–252.

Material

Stockholm Umeå Corpus. Version 1.0. 1997.
http://www.ling.su.se/Dali/projects/SUC/Index.html (99-09-10)